

Valgustus ja valitsejad saksa- ja eestikeelsetes kirikulauluraamatutes

Aira Võsa

Eesti Teaduste Akadeemia, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus,
Kohtu 6, 10130 Tallinn; aira.vosa@gmail.com

Kokkuvõte. Artiklis võetakse vaatluse alla 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses Baltimail välja antud eesti- ja saksa keelsed kirikulauluraamatud, mida on mõjutanud Saksamaalt alguse saanud valgustusteoloogia. Kokku nelja saksa keelse ja kahe eestikeelse kogumiku juures käsitletakse nende koostajate eesmärgi ja põhimõtteid laulude valikul, laulikute ülesehitust ja nende teoloogilist sisu. Suurema tähelepanu all on nn valitsejalaulud, st ülemkihile pühendatud või neile laulmiseks mõeldud vaimulikud laulud, mille sõnum muutus valgustusajal nüansseeritumaks kui varasemalt. Vaatamata valitsejate jumalikule legitimeerimisele, omistatakse neile lauludes peale vooruste ka inimlikke nõrkusi ja ekslikkust ning loetletakse neile pandud kohustusi. Kokkuvõttes peegeldavad ratsionaalselt argumenteerivad vaimulikud lauluraamatud sajandivahetusel kulmineerunud rahvavalgustust.

Märksõnad: kirikulauluraamatud, valgustusteoloogia, hümnoloogia, rahvavalgustus, seisused, valitsejad

SISSEJUHATUS

Kirikulauluraamat oli 18. sajandil Baltimaade talurahva seas kõige enam tarvitatud raamat, mis püüdis eelmiselt ja pärandati järgmisele põlvele. Kirikulaul saatis inimest läbi kogu tema elu, nii argi- kui ka pühapäevadel. Lihtsa inimese raamatukogu koosneski sageli üksnes Piiblist ja lauluraamatust. Samamoodi oli see ka saksa keelse elanikkonna seas paljudele ainus isiklik teos, mis teenis meeleülendust ja mida pühapäeviti kirikusse

kaasa võeti. Kirikulaulud kehtisid otsekui avalikud usutunnistused, mis väljendasid lauljate kiriklikku kuuluvust ja teoloogilist profiili. Ehkki tegemist oli võrdlemisi konservatiivse ehk üldiselt vähe ja aeglaselt muutuva kirjavaraga, toimus selleski aeg-ajalt murranguid.

Siinses artiklis tulevad vaatluse alla 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses Baltimaades välja antud saksa- ja eestikeelsed valgustuslikud kirikulauluraamatud.¹ Valgustusteoloogiliste ideede levikust siinses regioonis annavad tunnistust alates 1770. aastatest ilmunud baltisaksa pastorite kirjutatud jutlused ja traktaadid, milles on jälgi liberaalsetest, teoloogiat uuendada püüdvatest suundadest neoloogiast ja selle radikaalsematest versioonidest – teoloogilisest ratsionalismist.² Valgustusest kantud teoloogias said valdavaks sellised ideaalid nagu sallivus, südame-tunnistusevabadus, kosmopolitism, õnnelikkus vooruste ja kohustuste läbi, loomulik teoloogia ja ratsionaalne elukorraldus. Need väärtused jõudsid ka kirikulaulu, mida nähti tõhusa vahendina edendamaks religiooni, humaansust ja eetikat. Õpetlikus ja tundelises keeles kirikulaul pidi mõjuma rahvalgustusliku ja moraliseeriva jutluse kinnituseks. Kuna selle kriteeriumi täitmiseks tundusid saksa valgustajatele senised, peamiselt reformatsiooni, luterliku ortodoksia ja pietismi ajastust pärit kirikulaulud väheütlevad või lausa sobimatud, muudeti neid tuntavalt või loobuti neist üldse ning loodi vanade asemele võimalikult palju uusi laule. Ilmutuslikud usulaused, mida ei saanud ratsionaalselt tuletada, jäeti kõrvale. Lauludes ei räägitud enam Kolmainu Jumala isikutest, Kristuse neitsist sünnist, pärispatust, meelearandusest, põrgust ja hukatusest. Ära jäeti müstilised ja erootilised metafoorid, sest lauluraamatu reformijad pidasid neid maneerliku ja arhailise sisu tõttu ebasobivaks, arvates, et

- 1 Peale kiriklike lauluraamatute, mis sisaldasid enamasti Saksamaalt laenatud koraale, ilmus alates varausajast ka kohapeal sündinud vaimulike laulude kogumikke, mis olid mõeldud privaatseks kasutamiseks isikliku meeleilenduse eesmärgil. Ära ei tohiks unustada ka hernhuutlikke laulikuid, mis ilmusid 18. sajandil küll väikestes tiraažides, kuid pälvitsid põliselanike seas seda soojemat vastuvõttu. Vt R. Põldmäe. Vennastekoguduse muusikalisest tegevusest meie maal. Tartu, 1940. Käsikiri Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis, MO 143, 6; A. Vösa. Herrnhutische Musik als ein Wegweiser zu dem kulturellen und nationalen Erwachen der Esten. – Die Herrnhuter Brüdergemeine im 18. und 19. Jahrhundert. Hrsg. von W. Breul. (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 69.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2023, 629–645.
- 2 Valgustusteoloogiliste ideede ja nende esindajate kohta Läänemere provintside vt: I. Jürjo. Der Aufgeklärte Pastor und die livländische Kirche: August Wilhelm Hupels philosophische und theologische Anschauungen. – Aufklärung in den Baltischen Provinzen Russlands. Hrsg. von O.-H. Elias u. a. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 15). Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 1996, 209–228; A. Vösa. Valgustusteoloogilised õpetlastekstid baltisaksa kirjakuultuuri osana. – Konfessioon ja kirjakuultuur. Toim. P. Lotman. (Raamat ja aeg = Libri et memoria, 4.) Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2016, 145–167; A. Vösa. Valgustusteoloogia piirjooni Läänemere provintside luterlike literaatide kirjutistes 18. sajandi viimasel veerandil. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost. K. Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 21 (28).) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2014, 114–137.

keskmine inimene ei saa neist aru. Nii nagu usku tervikuna, nii üritati ka kirikulaulu vabastada dogmaatilistest kammitsatest ja asendada need religioosse tundega. Esikohale asetati tekstide mõistetavus, ühemõttelisus ja täpsus. Sõnumi sisuline rõhk langes uskliku eetilisele käitumisele ja kohustustele.

Võrreldes eelmiste ajastutega muutus mõnevõrra ka lauluraamatute ülesehitus, mis toetus aga siiski eelnevale, st reformatsioonist alguse saanud traditsioonile. Lutheri eestvõttel 1545. aastal välja antud nn Babsti lauluraamatus³ olid laulud jaotatud viide põhibrüüki, alustati pühadeaja- ja katekismuselauludega ning lõpeti matuselauludega. 17. sajandi lauluraamatud lähtusid ülesehituses suuresti sellest samast reformatsioonijastu lauluraamatust, laiendades senist liigendust uute alarubriikidega, nagu näiteks õpetuslikud, meelearandus- ja pöördumislaulud, külluse- ja näljaaja, kiidu- ja tänulaulud. Lisaks tekkisid inimeste igapäevaelu ja isiklike teemasid puudutavad laulud (*Hauslieder*). Sajandi lõpus sigines juurde pietismist mõjutatud lauluvara. Olulisemaks kui dogmaatiline täpsus muutus siis elav usk ja isiklik õndsuskindlus. Sellega seoses tekkisid lauluraamatutesse rubriigid, mis keskendusid individuaalsele hingeelule. Ka valgustuslikud lauluraamatud seadsid keskmesse kristlase isikliku elu, kuid laulude liigendus muudeti ülimalt detailseks, et kaetud oleks võimalikult paljud eluvaldkonnad.⁴ Lauluraamatute ülesehitus lähtus ette antud didaktilisest skeemist, st lauluraamat pidi teenima kindlat pedagoogilist eesmärki – andma usklikule süsteemse ülevaate religioossetest põhitõdedest ja käitumisjuhustest.

Valgustuslikes laulikutes on laulud enamasti jaotatud kolme põhibrüüki: kristlikke usutõdesid vahendavad laulud ehk *theologia dogmatica*, kohustustest ja voorustest kõnelevad laulud ehk *theologia moralis* ning n-ö juhtumipõhised, kasuaal-laulud mitmesugusteks talitusteks, kriisideks ja muudeks elulisteks olukordadeks ehk *theologia casualis*. Laulude kolm põhikategooriat on omakorda jaotatud kümneteks alarubriikideks. Sellises vaimus muudeti ja vahetati 18. sajandi teisel poolel Saksa territooriumidel järk-järgult välja senised ametlikud kirikulauluraamatud. Algas kirikulauluraamatute buum, mil iga maakirik andis välja oma raamatu. Uued lauluraamatud viidi sisse kohustuslikus korras, vaatamata koguduste vastuseisule.⁵

3 Geystliche Lieder Mit einer neuen vorrhede D. Mart. Luth. Gedruckt durch Valentin Babst In der Ritterstrassen. Leipzig, 1545.

4 B. Stroeve. Gesungene Aufklärung: Untersuchungen zu nordwestdeutschen Gesangbuchreformen im späten 18. Jahrhundert. Univ., Diss. Oldenburg, 2005, 104–105.

5 Vt C. Möller. Kirchenlied und Gesangbuch: Quellen zu ihrer Geschichte: Ein hymnologisches Arbeitsbuch. Francke, Tübingen, Basel, 2000, 191–209; H. Kurzke. Kirchenlied und Literaturgeschichte: Die Aufklärung und ihre Folgen. – Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 1994/95, 35, 124–135.

Valgustuslik kirikulaulureform, mis püüdis vaimulikku laulu ajakohastada ja ühtlustada, tõi kaasa suurima muutuse senises hümno- loogias. Järjest sagedasemad üleskutsed kirikulaulu reformiks ja revis- joniks avasid ühtlasi tee diletantismiks ja meelevaldsuseks. Seetõttu on hilisematel aegadel ratsionalistliku perioodi lauluraamatuid sageli ala- vääristatud. Ratsionalistlike autorite laulutekste on sedavõrd häbenetud, et neid ei ole näiteks kaasatud suurde saksa kirikulaulude leksikoni.⁶

Siinses artiklis püüan anda ülevaate, mil määral mõjutas Saksamaal toimunud areng Baltimaade luterlikke kirikulauluraamatuid 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi alguses. Kronoloogilises järjekorras tulevad vaatluse alla nii saksa- kui ka eestikeelsed kirikulauluraamatute välja- anded, mida siinmail enim kasutati.⁷ Juhin tähelepanu nende koostajate (enamasti lauluraamatu eessõnas väljendatud) eesmärkidele, laulikute ülesehitusele ja temaatilisele jaotusele. Samuti püüan iga lauluraamatut lühidalt iseloomustada, kuivõrd seni pole eesti keeles ühtki tutvustavat käsitlust valgustusaegsetest laulikute ilmunud.

Kuna lauluraamatute kogu sisu ei saa ühe artikli raames avada, st kõiki tekste kaasavalt analüüsida, siis tuleb keskenduda kindlat tüüpi või teemat esindavatele lauludele. Nendeks olen siinkohal valinud eri seisustele ja eelkõige valitsejatele (ülemustele) pühendatud laulud.

Lutheri kolme seisuse õpetuse kohaselt on igal Jumala poolt seatud seisusel – nii valitsejatel, vaimulikel kui ka majapidamise ehk majandu- sega tegeval seisusel – oma roll ja kohustused. Vaatamata kuuluvusele kas ilmalikku või vaimulikku valdkonda, peavad kõik seisused Jumalat teenima oma võimete ja võimaluste kohaselt. Nii oli näiteks valitsejate kohuseks tagada rahu ja see, et nende territooriumil elaksid vagad ja Jumala silmis õiged ehk õiglased alamad. Vastavalt eri seisuste rollile ja ülesannetele ühiskondlikus elus koostati neile juba reformatsiooniajal eraldi nn kodukorralaule (*Haustafel*).

Kuigi valgustusajal seisuslikud piirid säilisid ja valgustajad ena- masti pooldasid absolutistlikku valitsuskorda, toimusid 18. sajandil saksa kirikulauluraamatutes eri seisustele pühendatud lauludes ometi

6 Leksikoni koostaja Albert Friedrich Wilhelm Fischeri sõnul ei ole ratsionalismil kirikuraamatutes kohta: „Der Periode des vollendeneten Rationalismus muss die Berechtigung einer Vertretung in den kirchenbüchern abgesprochen werden, sie ist auch in der vorliegenden Sammlung unberücksichtigt geblieben“, vt: A. F. W. Fischer. Vorwort. – Kirchenlieder-Lexicon: Hymnologisch-literarische Nachweisungen über ca. 4500 der wichtigsten und verbreitetsten Kirchenlieder aller Zeiten in alphabetischer Folge nebst einer Übersicht der Liederdichter. Friedrich Andreas Perthes, Gotha, 1878, VII.

7 Lätis toimus eestikeelsete väljaannetega paralleelne areng. Läti keeles ilmunud valguslike kirikulaulikute ja nende retseptsiooni kohta vt: P. Dajja. Rationalist Hymnbooks in the Latvian Early 19th Century Literature: An Episode in the History of Reading in Livonia and Courland. – Knygotyra, 2018, 70, 78–93.

muutused. Erinevalt varauusaegsetest võrdlemisi üldsõnalistest tekstidest, kus valitsejaid kujutati eelkõige rahu ja korra hoidjana, muutusid valgustusajal valitsejalaulud spetsiifilisemaks ning neis loetleti valitsejate voorusi ja kohustusi konkreetsemalt.⁸ Kohustuste täitmine omandas kirikulauludes keskse ja kohati sakraalse tähenduse, saades usus oma-moodi mõõdupuuks. Näiteks oli valitseja kohus olla õiglane, hea, puhta südametunnistusega ja ligimesi armastav.⁹ Varasema ajaga võrreldes oli uuenduslik valitsejale pandud kohustus täita seadusi ja järgida üldisi õigusnorme. Kuna valgustusaegsed kirikulaulutekstid ei toetunud enam tingimata otse Piiblile, vaid pühakirja salme tõlgendati vabamalt, siis ei põhjendatud ka eri seisuste vahelist alluvussuhet enam üksnes Jumala Sõna autoriteediga, vaid intellektuaalselt, loogikale toetudes.¹⁰

Neid tunnuseid Saksamaa kirikulauluraamatutes silmas pidades võiks just eri seisustele ja valitsejatele ning nende kohustustele pühendatud laulude vaatlus olla indikaatoriks, mis aitab lauluraamatute valgustuslikku määra hinnata. Sellest lähtuvalt tuleb küsimuse alla, milliseid voorusi ja kohustusi omistati siinsetes laulikutes valitsejatele ja kuidas on neis lauludes kirjeldatud ülemate ja alluvate omavahelist suhet ehk seisulikku ühiskonnakorda. Loodetav tulemus ei paku huvi mitte ainult hümnoloogilisest, vaid ka sotsiaalajaloolisest seisukohast, kui võrd lauluraamatute ilmumise aja käis Balti literaatide vahel äge diskussioon pärisorjuse kaotamise üle.

Siinse artikli fookuses on eelkõige tekstide teoloogiline sisu, mitte nende keel, saamisluugu või autorsuse tuvastamine. Viimane on ratsionalismiaegsete laulude hilisemat põlu alla sattumist arvestades kohati üsna keeruline. Omaette teemana vääriks käsitlemist laulikute väljaandmisega seotud ajaolud ja nende retseptioon, kuid ka nende aspektide põhjalikum käsitus ei mahu siinse artikli raamidesse.

8 Vt A. F. Wittenberg. „Fürchtet Gott, den König ehret ...“: Die Obrigkeit im Spiegel des deutschen evangelischen Gesangbuchliedes. – Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 1994/95, 35, 171–209.

9 B. Stroeve. Gesungene Aufklärung, 161.

10 A. F. Wittenberg. „Fürchtet Gott, den König ehret ...“ , 184–185.

SAKSAKEELSE VALGUSTUSLIKUD
KIRIKULAULURAAMATUD
18. SAJANDI TEISEL POOLEL

Enne valgustusajastu saabumist olid Baltimail käibel 17. sajandil koostatud kirikulauluraamatud, kus olid esindatud nii vanad reformatsiooni-ajastu kui ka hilisemad luterliku ortodoksia, protestantliku müstika ja pietismi laulud.¹¹ Nii nagu muu kirikukirjandus, sattus ka lauluvara valgustusteoloogide kriitika alla. Liivimaa kuulus valgustaja, Põltsamaa kirikuõpetaja August Wilhelm Hupel (1737–1819) ründas teravalt Riia saksakeelset kirikulauluraamatut,¹² mida oldi kasutatud kõigis Balti provintsidest ja Venemaa luterlikes saksa kogudustes. Kõnekate laulukatketel näitel demonstreeris Hupel 1772. aastal anonüümselt ilmunud topograafilises käsitluses, et Riia lauluraamat ei paku meeleülendust, on keeleliselt vananenud ja sisaldab teoloogiliselt kaheldavaid väljendeid. Riia lauluraamat oli korduvalt täiendatud ja eri formaatides välja antud, kuid Hupeli arvates ilma sisuliste parandusteta.¹³ Samamoodi ootavat põhjalikku ümbertöötamist ja täiendamist Revali lauluraamat.¹⁴ Hupel lootis, et just Tallinnas õnnestub kõige enne uus ja ajakohane kirikulauluraamat välja anda, sest Eestimaa kirikus oldi sellele kõige

- 11 Varauusaegsete kirikulauluraamatute kohta Eesti alal vt: T. Reimo. „Sakstekirikud“ laulud: Tallinnas 17. sajandi teisel poolel ilmunud saksakeelsed lauluraamatud. – Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. Toim. P. Lotman. (Raamat ja aeg, 5). Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2019, 205–240; P. Lotman. Salemann ja Saalomon: Põgus sissevaade 1656. aastal ilmunud eestikeelsesesse kirikulauluraamatusse. – Kroonikast epitaafini: Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. Koost. K. Kaju. (Rahvusarhiivi toimetised, 1 (32).) Rahvusarhiiv, Tartu, 2017, 323–347; P. Lotman. Vanad privileegid ja uued ideed: Christoph Brendeken *versus* Christian Trapp. – Tuna, 2022, 3, 33–40; P. Lotman. „Wehl ühhet kaunit Laulut“: Eestikeelne kirikulaul varauusaajal. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused: Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. Koost. M. Seppel, M. Maasing. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) TLÜ Kirjastus, Tallinn, 2023, 250–277.
- 12 Alates 1664. aastast oli saksakeelsetes kogudustes kasutusel Riia ülemvaimuliku ja hilisema superintendendi Johann Breveri (1616–1701) koostatud lauluraamat „Neu vermehrtes Rigisches Gesang und Gebätbuch“. Laulik ilmus kümnetes täiendatud ja parandatud väljaannetes. Esimesed väljaanded sisaldasid üle 400 laulu, viimased aga juba 1377 laulu. Selle lauluraamatuga jõudis esmakordselt Baltimaade publiku teadvusse terve hulk barokkluuletajaid, kes saksakeelses ruumis olid endale juba nime teinud: Simon Dach, Paul Gerhard, Paul Fleming jt. Vt M. Grudule. Deutsche Pastoren im Lettischen Raum: Die Übersetzung des Geistlichen Liedes ins Lettische im 16. und 17. Jahrhundert. – Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 2017, 56, 157–185, siin 161.
- 13 [A. W. Hupel]. Anhang: Gedanken über das Rigische Gesangbuch. – An das Lief- und Ehstländische Publikum. [J. F. Hartknoch, Riga], 1772, 83–99, siin 98.
- 14 Rootsi ajal ilmus Tallinna kirjastajatel uute või kordusväljaannetena mitu kirikulauluraamatut. Ilmselt on siin mõeldud neist viimast ja kõige edukamat: Vollständiges Revalisches Gesang-Buch, So Auf hohe Vorsorge aus denen auserlesensten geistreichsten Liedern, Sonderlich des theuren Mannes Lutheri, des geistreichen Paul Gerhards und andern vortrefflichen Männer mit Fleiß zusammen getragen [...] Verlegt von Christian Trapp, Reval, 1706. Selle kordustrükk ilmus 1764. aastal, vt: T. Reimo. Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. TPÜ Kirjastus, Tallinn, 2001, 103, 132.

tõsisemalt mõeldud.¹⁵ Tegelikult oli juba 1771. aastal ilmunud uuendatud lauluraamat – „Vaimulike laulude kogu“¹⁶, kuid see lähtus veel suuresti Halle pietistliku lauluraamatu eeskujust.

Enne Eesti- ja Liivimaad oli valgustuslik lauluraamatureform jõudnud aga hoopis Kuramaale. Selle algusest andis märku 1767. aastal Miitavi reformeeritud koguduses „Uue Bremeni psalmi- ja lauluraamatu“¹⁷ sisseviimine, mille puhul pidas jutluse sealse koguduse valgustusmeelne pastor ja kirglik vabamüürlane Johann Nikolaus Tiling (1739–1798). Oma jutluses polemiseerib ta selliste kirikulaulude üle, milles kasutatakse arusaamatuid kujundeid ja keelt või mis jätvavad laulja täiesti külmaks. Tilingi meelest väljendab laul „mõistusliku“ kristlase tundelist südant ning on ühtlasi loomulik vahend selle tundelisuse säilitamiseks ja tugevdamiseks.¹⁸ Tema sõnul peavad head, tõeliselt hinge ülendavad kirikulaulud sütitama tõeseid, selgeid ja väärikaid mõtteid ja ettekujutusi. Kõik sõnad, väljendid ja võrdpildid peavad olema loomulikud, sundimatud ja mõistuslikud.¹⁹ Just sellisele ideaalile vastas tema meelest uus Bremeni reformeeritud kiriku lauluraamat, mis sisaldab 590 laulu, osa laulutekstide alguses on ka noodikirjas meloodia. Lauluraamatu ülesehitus järgib valgustuslikele laulikutele omast skeemi: esimeses osas on laulud kristlike usutõdede kohta, teises kõlblusõpetuse ja kolmandas mitmesuguste sündmuste ja juhtumite kohta. Raamatu lõpus on laulude alfabeetiline register. Koostajate sõnul on laulude valikul silmas peetud mõistuslikku meeleülendust ning usu- ja kõlblusõpetus on esitatud selgelt, lihtsalt ja ilma liigsete kaunistusteta.²⁰ Laulud on liigendatud võimalikult spetsiifiliste ja mitmetasandiliste alapealkirjade alla, alustades Jumala ja religiooni tunnetamise allikatest, looduse valgusest ja

15 [A. W. Hupel]. Anhang, 97.

16 Sammlung geistlicher Lieder, der evangelisch-lutherischen Kirche zur allgemeinen und besondern Andacht gewidmet, und mit Bewilligung Eines Hochedlen und Hochweisen Rathes dieser Kaiserl. Stadt Reval zum Druck befördert von dem hiesigen Stadt-Ministerio. Gedruckt mit Lindforschen Schriften, Reval, 1771. See oli Oleviste pastori Reinhold Johann Winckleri (1731–1795) koostatud ja 1771. aastal Tallinna linnaministeeriumi poolt Trappi lauliku asendamiseks välja antud lauluraamat, milles traditsiooniliste luterlikele ja pietistlikele – Freylinghauseni kogumiku – lauludele on lisatud uuemaid laule C. F. Gellerti, C. F. Crameri ja J. A. Schlegeli sulest ning mis võeti üle Berliinis kasutusel olnud laulikust. Uute laulude vastu protesteerisid mõlemad Tallinna gildid, kes soovisid kasutada vana, nn Trappi lauluraamatut. Rae käsul lauldi 1772. aastal mõlema lauluraamatu laule, 1773. aastast tarvitati aga ainult uut lauluraamatut. Vt T. Reimo. Raamatukultuur, 152.

17 Neues Bremisches Psalm- und Gesangbuch zur öffentlichen und besonderen Erbauung der Reformirten Stadt- und Landgemeinen mit Hoch-Obrigkeitlicher Bewilligung herausgegeben von dem Bremischen Ministerio. H. C. Jani Wittwe und Dierdich Meier, Bremen, 1767.

18 J. N. Tiling. Von dem Zwecke und Nutzen des Gesanges bei dem Gottesdienste: Eine Predigt bei der Einführung einer neuen Liedersammlung den 1. Novemb. 1767. Johann Friedrich Hartknoch, Mitau, 1768, 20.

19 Samas, 30.

20 Vorrede. – Neues Bremisches Psalm- und Gesangbuch, 3.

ilmutusest. Esimese kolme laulu lähteks on valgustusele tüüpiline kontseptsioon müütilisest loodusest, millest tulenevalt ülistatakse Jumalat tema loodu kaudu.

Lauliku teises osas sisaldub muu hulgas kaks laulu valitsejate ja alluvate kohustustest: nr 420 „Kuidas, Issandate Issand“ („Wie, Herr der Herrn“) ja nr 421 „Jumal, kelle ees kõik ülev taandub“ („Gott, dem alle Hoheit weichet“). Kooskõlas Pauluse sõnadega (Rm 13) ja alates reformatsioonijast kõlanud sõnumiga tõdevad need laulud, et valitsejaamet ja väärikus on Jumala antud ning et alluvate asi on neile kuuletuda ja palvetada õiglaste valitsejate eest. Esimeses, 101. psalmist („Kuningas Taaveti valitsemistöötus“) lähtuvas laulus loetletakse vanatestamentlikult ideaalse valitseja voorusi: ta seisab truult oma rahva eest, tal ei ole ühtki halba kavatsust, ta vihkab patuste mõtteid, ta süda on puhas, ta seab ametisse vaid ausaid, tema koda ei ole avatud petistele ja silmakirjalikele ning ta hävitab pahateod.

Eriliste eestpalvete kategoorias on valitsejatele (*Für die Obrigkeit*) pühendatud veel üks laul, nr 448 „Jehoova, Issand ja kuningas“ („Jehova, Herr und König“), milles rõhutatakse taas valitseja sõltuvust Jumalast. Palvetaja peab valitsejaid austama, sest pühakiri on nii õpetanud ja valitsejad on jumalanäolised (*Sie tragen ja dein Bild*). Siin on tegemist vana traditsioonilise põhjendusega, mida ei tuletata intellektuaalsest arutlusest või looduseadustest, vaid ainsa argumendina valitsejatele kuuletumisel viidatakse Piiblile.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et kuigi valitsejatele pühendatud laulud Bremeni lauluraamatus esindavad piibellikku arusaama valitsejate funktsioonidest ja kohustustest, on tegu juba tugevalt valgustusajast mõjutatud väljaandega, mille kasutuselevõtuga avati uks teistele valgustusliku repertuaariga laulikutele Balti provintssides.

Kohapeal trükitud uuenduslikest laulikuteist ilmus esimese pääsukesena 1771. aastal „Miiitavi lauluraamat“,²¹ milles on 1339 laulu. „Miiitavi lauluraamatu“ koostamist vedas Läti luteri koguduse ülem-pastor ja konsistooriumi assessor Johann Friedrich Kasimir Rosenberger (1731–1776) – Kuramaal sündinud, Miiitavi Püha Anna koguduse jutlustaja, ka läti keelse kirikulauluraamatu kaasväljaandja ja mitme saksakeelse koraaliteksti autor. Lauluraamatu lühikeses eessõnas märgib Kuramaa ja Sengali superintendent Christian Huhn (1716–1784), et laulikusse on valitud laulud kaasaja kõige suurematelt luuletajatelt ning neid on

21 Mitauisches Gesangbuch. Gedruckt und verlegt bey Johann Friedrich Steffenbagen, Mitau, [1771].

täiendatud senise Riia lauluraamatu lauludega, mis edendavad südame õndsust.²²

„Miiitavi lauluraamatu“ eripäraks on, et osa laulutekstide alla on märgitud autori nimi; autorite seas leidub mitme eri ajastu ja vagadussuuna esindajaid. Kõige sagedamini leiab sealt kuulsate valgustuspoetide nimesid: Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803), Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769), Johann Andreas Cramer (1723–1788) ja Johann Adolf Schlegel (1721–1793), aga ka valgustusele pigem vastandunud Johann Wilhelm Wolfgang Breithaupti (1671–1756) ja Erdmann Neumeisteri (1671–1756) nime. Samuti on tugevalt esil varasemate aegade pietistlikud luuletajad, nagu Joachim Neander (1650–1680), Johannes Olearius (1611–1684) ja Johann Jakob Rambach (1693–1735). Autorite seast ei puudu ka Martin Luther ja luterlik-ortodokssed menuluuletajad, nagu näiteks Paul Gerhard (1607–1676) ja Benjamin Schmolke (1672–1737), kuid nende tekstide sisu ja sõnastust on siinses laulikus vastavalt valgustusteoloogilisele maitsele tugevalt muudetud ja mõnel pool lühendatud.²³ Kuramaa vaimulikest on peale lauliku koostaja Rosenbergeri esindatud Gotthard Friedrich Stender (1714–1796). Lisaks nimetatuile leiab „Miiitavi lauluraamatust“ veel kümneid tänapäeval vähem või rohkem tuntud luuletajaid.

Varasemate aegade tekstide ümbertöötused ja kaasaegsete autorite domineerimine annab sellele kogumikule võrreldes seniste laulikutega täiesti uue iseloomu. Laulud on jaotatud kolme ossa: esimeses osas on kindlatel aegadel või pühadel lauldavad laulud, hommiku- ja õhtulauludele järgnevad kirikuaasta laulud; teises osas on õpetuslikud laulud ja kolmandas osas erilised äratuslaulud – sisuliselt on need trööstilaulud mitmesuguste hädade leevenduseks, aga ka tänu- ja kiituslaulud. Laulude järel on nende alfabeetiline register. Kõige lõpus on kirikupalved eri aegade ja pühade tarvis koos nende registriga. Laulik on ülimalt funktsionaalne: sobiliku laulu leidmist lihtsustavad arvukad alarubiigid, nii et igaks olukorraks on olemas asjakohane tekst. Peale kõikvõimalike muude olukordade leiab siit vaimuliku laulu näiteks õigest kehahooldusest (*von der gebührenden Leibespflege*) ja korralikust riietumisest (*von der wohlstandigen Bekleidung des Leibes*). Mõne jumalateenistuslaulu puhul on esitatud Klopstocki, Schlegeli ja ka

22 C. Huhn. Vorrede. – Mitauisches Gesangbuch, [4].

23 Kui võrrelda näiteks Paul Gerhardi laulu „Mis vaevab sinu südant“ („Befehl du deine Wege“) või Martin Lutheri „Kiidetud ole nüüd, Jeesus“ („Gelobet seist Du, Jesu Christ“) Riia lauluraamatus ja Miiitavi lauluraamatus, siis on need tekstid pea tundmatuseni muutunud. Sama kehtib ka kõigi teiste siin artiklis vaatluse alla tulevate laulikute kohta, st neis esinevad luterlikud tuumiklaulude variandid erinevad nii originaalkujust kui ka omavahel.

teiste valgustuslikult uuendatud tekstid paralleelselt vana versiooniga – vastutulekuna neile, kes eelistasid traditsioonilist sõnastust.

„Miiitavi lauluraamat“ ilmus 1778. aastal uuesti,²⁴ kuid poole õhemana: lauluraamatu maht on seekord 680 lk (esimeses väljaandes 1164 lk) – tekstid on tihedamas trükilaos ja ära on jäetud autorite nimed. Sama laulik, kuid laiendatud pealkirjaga ja uues formaadis (840 lk) ilmus veel kord 1795. aastal.²⁵

Erinevalt Bremeni lauluraamatust, kus valitsejatega seotud rubriikides on kokku vaid kolm laulu, ja Riia senisest lauluraamatust, kus see kategooria üldse puudub, sisaldab „Miiitavi lauluraamat“ rohkem valitsejatele ja teistele seisustele pühendatud laule. Lisaks Bremeni laulikust esinenud rubriikidele ja lauludele esineb eraldi maaisandatele (*Besonders für den Landherrn*) pühendatud rubriik, mille all on toodud vaid üks Crameri laul „Jumal, Sinu tugevusest rõõmusta“ („Gott, deiner Stärke freue sich“). Andreas F. Wittenbergi väitel on see üks kahest laulust, mille raamatus sisaldumise korral võib kindel olla, et tegemist on valgustusliku lauluraamatuga.²⁶ See 12 salmiga laul (Miiitavi lauluraamatus nr 1211) paneb neljandas salmis valitsejale kohustuse olla kiriku kaitsja ning ülim eeskuju nii inimese kui ka kristlasena (*Der über christen, Gott, von dir Zum Herrn verordnet ist, Sey deiner kirche schutz und zier, Der beste mensch und christ!*). Viiendas salmis mööndakse, et valitsejal on palju ja raskeid kohustusi, kuid ta on siiski samasugune inimene kui meie (*Groß und voll müh ist seine pflicht, Und er ein mensch wie wir*). Kuuendas salmis öeldakse, et kui valitseja soovib olla Jumala-sarnane, siis peab ta samamoodi oma rahvast rõõmustama (*So muß er, in dein bild verklärt, Sein volk, wie du, erfreun!*). Valitsejatele esitatakse niisiis väga kõrgeid nõudmisi, nähes neid eelkõige õige usu ja oma rahva isaliku kaitsjana.

Järgmises, Klopstockilt pärit liigendusteta laulutekstis nr 1212, rubriigis „Tänupühal, maaisanda vannutamisel“ on nimetatud vürsti sõbraks ja isaks, sest Jumal on ka tema isa (*Wir ruh'n in eines fürsten Schooß, der unser freund und vater ist, weil du sein Gott und Vater bist*). Rubriigis „Pärast nõukoja valimist, valitute sisseseadmisel“ leidub Johann Maulkischi laulu nr 1214 „Relvasta neid tarkuse ja mõistusega“ („Rüst sie mit weisheit und verstand“) kaheksandas salmis kinnitatakse, et valitsejad on Jumalast seatud ning nende ees tuleb täita kõik kohustused, nii

24 Mitauisches Gesangbuch. Gedruckt und zu haben bey Johann Friedrich Steffenbagen, Mitau, 1778.

25 Mitauisches Gesangbuch zum gottesdienstlichen Gebrauch. Gedruckt und zu haben bey Johann Friedrich Steffenbagen, Mitau, 1795.

26 Teise tunnuslauluna nimetab Wittenberg Johann Samuel Diterichi „Hoiä, Issand, meie valitsejad“ („Erhalt uns, Herr, die Obrigkeit“), vt: A. F. Wittenberg. „Fürchtet Gott, den König ehret...“, 179.

materiaalsed kui ka mittemateriaalsed (*Herr! Lass auch uns zu jeder Zeit In Gottesfurcht bedenken, Von dir sey jede obrigkeit. Man darf ihr Amt nicht kränken; Furcht, ehre, liebe, schatz und zoll Der obrigkeit man geben soll*). Peale valitsejate on paar laulu ka kirikuõpetajatele (nr 1216, 1217), üks toitjaseisusele, majaisandale (nr 1224), ja üks teenijatele (nr 1225). Seisusevahed on tugevalt markeeritud ja teoloogiliselt põhjendatud. Iga seisuse esindaja palub Jumalalt oma eluks ja kohustuste täitmiseks vajalikke kristlikke voorusi. Kirikuõpetaja ja toitjaseisuse vahele on paigutatud mõned abiellujate ning vanemate ja laste kohustustest rääkivad laulud (nr 1218–1223).

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et nii valitsejatele kui ka alamatele esitatakse siin kõrgeid nõudmisi, mida nad vastastikku peavad täitma. Valitsejal kui Jumala seatud rahvaisal lasub kohustus vastutada oma maa hea käekäigu ja rahva moraalse taseme eest. Alamad peavad selle eest osutama valitsejale väärilist austust ja tasuma makse.

Liivimaal jõuti esimese valgustusliku lauluraamatu väljaandmiseni 1782. aastal, mil ilmus „Uus Riia lauluraamat“.²⁷ Selle 800 laulu sisaldava lauliku eessõna on kirjutanud Peetri kiriku ja sellega ühtlasi Riia linna ülempastor Martin Andreas von Reusner (1718–1789), kes ei vastanda uut laulikut otseselt senise, üle saja aasta tagasi esmakordselt ilmunud Riia lauluraamatuga,²⁸ vaid viitab pigem lauluraamatute järjepidevusele. Ta kirjutab, et senise Riia lauluraamatu väljaannetesse on kogu aeg uusi laule juurde lisatud ja seda tegi ka selle lauluraamatu esimene väljaandja Johannes Brever. Reusner tõdeb, et uute lauluraamatute ilmumine olevat viimasel ajal nii tavaline, et seda ei pea kuidagi enam õigustama, ja see ei tähendavat mingil juhul religiooni uuendamist. Vanad meeleeülestust pakkuvad laulud olevat siin endiselt alles, kuid mõne sõnastust on muudetud arusaadavamaks ja üldkasulikumaks (*gemeinnütziger*).²⁹ Uusi, tuttavatele meloodiatele kohandatavaid laule olevat üle võetud eelkõige Bremeni, Berliini ja Holsteini kirikulauluraamatutest. Sama valikukriteerium käivat ka täiesti uute, kohaliku konsistooriumi liikmete loodud laulude kohta. Kogumik olevat mõeldud kasutamiseks nii avalikel jumalateenistustel kui ka kodustel palvustel.³⁰

Sisukorrale, kus anonüümsed laulud on jaotatud seitsmesse rubriiki (tavapärased jumalateenistuse laulud ja psalmid; üldised kiitus- ja

27 Neues Rigisches Gesangbuch nebst einem vollständigen Gebetbuche. Verlegt mit Russisch-kaiserlichem Privilegio, bey Gottlob Christian Frölich, und gedruckt zu Leipzig bey Joh. Gottlob Immanuel Breitkopf, Riga, 1782.

28 Vt märkus 12.

29 M. A. von Reusner. Vorbericht. – Neues Rigisches Gesangbuch, [3–4].

30 Samas, [7–8].

tänulaulud; pühadelaulud; katekismuselaulud; usulaulud kristlikust religioonist ja kõlblusest; hommiku-, laua- ja õhtulaulud; laulud eri seisustele ja aegadele), järgneb laulude alfabeetiline register. Ülesehituselt ei ole tegu veel tüüpilise valgustusliku lauluraamatuga, mis koosneb kolmest selgelt eristatavast osast (dogmaatilised, moraalsed ja kasuaal-laulud). Süstemaatilise liigenduse asemel olevat järgitud laulude senist järjekorda, et lauliku kasutamine oleks harjumuspärane.³¹ Sisuliselt läbis Liivimaal seni kasutatud lauluraamat siiski põhjaliku uuenduskuuri. Nagu Reusner viitab, laenas „Uus Riia lauluraamat“ lauluvara moodsatest saksa laulikutest ja loobus paljudest vanadest lauludest. See sisaldab küll mitmeid nn luterlikke tuumiklaule, kuid nende sõnastust on valgustusteoloogiliste mallide järgi tugevalt muudetud.

Võrreldes endise Riia lauluraamatu 1761. aasta väljaandega³² (1377 laulu) on tunduvalt vähenenud lauliku maht, st laule on 577 võrra vähem. Kui võrrelda näiteks *a*-tähega algavate laulude registrit, siis „Uue Riia lauluraamatu“ 54 laulust ja endise Riia lauliku 128 laulust kattub ainult 11. „Uuest Riia lauluraamatust“ ilmus teine³³ ja kolmaski väljaanne,³⁴ vastavalt aastatel 1784 (776 lk) ja 1793 (468 lk).³⁵

Laulikus on eraldi rubriik kolmele põhiseisusele (14 laulu), kelle all peetakse silmas valitsejaid, kirikuõpetajaid ja majaseisust. Viimase all on muu hulgas silmas peetud erinevate elukutsete ja ametite esindajaid. Sellesse kategooriasse, kuid omaette alapealkirjaga, kuuluvad ka maa-rahvale mõeldud laulud. Valitsejalaulude seas leidub Miitavi laulikust tuttav Crameri kirjutatud „Jumal, Sinu tugevusest rõõmusta“ (nr 747), samuti tema kuulus ja valgustusajal levinud laul „Kohustustest valitsejate vastu“ („Von den Pflichten gegen die Obrigkeit“, nr 749). Valgustajatele omaselt ei ole siin valitsejate-alamate alluvussuhe tuletatud Piiblist, vaid tervest mõistusest. Valgustatud inimene nimelt teab, et ilma valitsejateta pole ühiskonna toimimine võimalik, sest olema peavad nii ülemad kui ka alamad.³⁶ Laulu esimeses ja teises salmis viidatakse sellele, et iga teadlik kodanik mõistab, et ta ei saa olla valitseja ega ise oma seisust valida.

³¹ Samas, [5].

³² Neu-Vielvermehrtes Rigisches Gesang-Buch Bestehend Aus schönen Geistreichen Liedern und Psalmen, Nach Ordnung der Jahr-Zeiten, auch hiesigem Kirchen-Gebrauche eingerichtet, und ietzo mit Geist- und Trostreichen Liedern an der Zahl bis auf 1377 vermehret. Bey Samuel Lorentz Frölich, Riga und Leipzig, 1761.

³³ Neues Rigisches Gesangbuch nebst einem vollständigen Gebetbuche. Zweyte Auflage. Verlegt mit Rußisch-kaiserlichem Privilegio, bey Gottlob Christian Frölich, und gedruckt zu Leipzig bey Joh. Gottlob Immanuel Breitkopf, Riga, 1784.

³⁴ Neues Rigisches Gesangbuch, nebst einem vollständigen Gebetbuche. Dritte Auflage. Verlegt mit Rußisch-Kayserlichem Privilegio, von Julius Conrad Daniel Müller, Riga, 1793.

³⁵ Vt ka C. A. Berkholtz. Zur Geschichte des Rigaschen Gesangbuches. Druck von W. F. Häcker, Riga, 1878, 34–41.

³⁶ A. F. Wittenberg. „Fürchtet Gott, den König ehret ...“, 184–185.

Kuid madalam staatus ei ole häbiasi, kuivõrd iga kohustus (loe: amet) on vajalik (*Jeder Bürger, sich bewußt, daß er nicht regieren kann, sey ein guter Unterthan. Der ist niedrig, der ist groß, ungleich ist der Menschen Loos. Schåme deines Rufs dich nicht, nöthig ist doch jede Pflicht*).

Riia lauluraamatus leidub ka teine kõigile valgustuslaulikutele tunnuslik tekst, see on J. S. Diterichi „Hoia, Issand, meie valitsejaid“ („Erhalt uns, Herr, die Obrigkeit“, nr 746), milles palutakse Jumala seatud valitsejate eest. Valitsejate kohustuseks peetakse rahu, õigluse ja heaolu tagamist. Näiteks palutakse kolmandas salmis Jumalalt lubada valitsejate kaitse all nautida rahu ja õnne ning lasta nende võimu all elul rahulikult kulgeda (*Laß uns, von ihrem Schutz bewacht, des Friedens Glück genießen, und ruhig unter ihrer Macht das Leben uns verfließen*).

Ülejäänud kaks valitsejatele pühendatud laulu väljendavad samuti valgustusaja lauluraamatutes valdavaks saanud seisukohti. Laulu nr 745 „Sina, Kõigevägevam, paned aluse maailmavalitsejate troonidele“ („Du gründest, Allgewaltiger, der Weltbeherrscher Thronen“) teises salmis loetletakse valitsejate vooruste seas halastust, heategevust, tarkust ja õiglust (*Erbarmen und Wohltätigkeit, und Weisheit und Gerechtigkeit sey ihrer Kronen Zierde*). Neljandas salmis palutakse, et Jumal hoiaks valitsejaid pidamast ebaõiglasi sõdu (*Gieb Friede; halte sie zurück von ungerichten Kriegen!*). See lause väljendab selgelt valgustuslikku arusaama, et sõjad ei tähenda alati Jumala karistust ja et iga sõda ei pea tingimata pidama.³⁷ Viiendas salmis öeldakse, et valitsejad on samasugused patused nagu meie (*sie sind Sünder, so wie wir*), ja kuuendas salmis, et vürstide austamisega osutatakse au Jumalale (*laß jeden seine Majestät in seinen Fürsten ehren*).

Laulu nr 748 sõnad on suhu pandud kujutletavatele valitsejatele, kes nendivad alguses, et on saanud oma vaimuannid ja võimuprivileegid Jumalalt, selleks et nendega teenida oma vendi (*Reichtum, Würde, Macht, Verstand sind des Höchsten freye Gaben, die wir nur aus seiner Hand, Brüder zu beglücken, haben*). Kolmandas salmis öeldakse, et mida rohkem on kellelegi antud, seda suuremad on tema kohustused (*Nach dem dir vertrauten Pfand mißt der Vater deine Pflichten*). Viies salm tuletab meelde, et kõik, ka alluvad, on samasugused inimesed nagu valitseja (*Gieb mir denn, o Gott! ein Herz, das von Menschenlieb entbrennet, auch in Niedrigkeit und Schmerz seinen Bruder nicht verkennet; nie in eitlm Wahn vergißt, daß ein Mensch, wie ich, er ist*). Kuuendas ja ühtlasi viimases salmis tõstetakse valitseja voorusena esile alandlikkust (*Jesu,*

37 Samas, 182.

höchster Menschenfreund! gib, daß ich schon auf der Erde, allem Stolz und Neide feind, dir an Demuth ähnlich werde).

Kokkuvõtteks võib täheldada, et „Uude Riia lauluraamatusse“ on lisatud uusi, Saksamaa valgustuslikes väljaannetes sisaldunud valitsejaulaule, mis põhjendavad ja mõtestavad ülemkihi staatust ratsionaalsete argumentidega. Valitsejate kohustuste seas on lisaks traditsioonilistele nimetatud ka heategevust ja õiglust.

Eestimaa kubermangu saksakeelsete koguduste tarvis ilmus 1787. aastal Göttingenis trükitud „Lauluraamat avaliku ja koduse palvuse läbiviimiseks“,³⁸ mis sisaldab 580 laulu. Uue lauluraamatu koostamist vedas Toomkiriku ülemõpetaja ja ühtlasi Eestimaa kõrgeim vaimulik Philipp Christian Moier (1747–1807), kes kirjutas ja avaldas ka ise rohkelt juhuluulet. Raamatu anonüümses eessõnas tuuakse vana lauluraamatu, st alates 1725. aastast Eestimaa kubermangu ja Toompea saksa kogudustes kasutusel olnud nn Halle ehk Freylinghauseni lauluraamatu esimese osa³⁹ nõrkustena välja, et seal on liiga palju ladinakeelseid laule, osa rubriike puudub ja osa on vastuvõetamatud või müstilised.⁴⁰ Provintsiaalkonsistooriumi ettepanekul anti välja uus kainemas stiilis laulik, mis pidavat paremini vastama kaasaja keelekasutusele ja religioossetele ettekujutustele. Lauliku koostajad olevat püüdnud leida keskteed uuendamistuhina ja vana respektseerimise vahel. Laulikusse olevat valitud uusi laule ainult selliste seast, mis olid liidetud juba kõigisse uuematesse välismaistesse evangeelsetesse lauluraamatutesse.⁴¹ Selle lauluraamatu teine, sisuliselt muutmata väljaanne ilmus – väljaandjate sõnul suure nõudluse tõttu – Tallinnas 1824. aastal.⁴²

Kogumiku temaatiline jaotus on eeskujul võtnud valgustuslikest lauluraamatutest: üldistele kiidu- ja palvelauludele järgnevad kolm suurt plokki: dogmaatilised, moraaliteemalised ja nn kasuaal-laulud

38 Gesangbuch zur Beförderung der öffentlichen und häuslichen Andacht. Für die deutschen Gemeinen des Herzogthums Ehstland und den Dohm zu Reval. Gedruckt bey Johann Christian Dieterich, Göttingen, 1787. Üksikasju selle raamatu väljaandmise kohta vt: T. Reimo. Raamatukultuur, 119.

39 Geist-reiches Gesang-Buch. Den Kern Alter und Neuer Lieder, Wie auch die Noten der unbekanntnen Melodeyen Und darzu gehörige nützliche Register in sich haltend; In gegenwärtiger bequemer Ordnung und Form, samt einer Vorrede Zur Erweckung heiliger Andacht und Erbauung im Glauben und gottseeligem Wesen herausgegeben von Johann Anastasio Freylinghausen, Past. Adj. Halle. [Gedruckt und verlegt im Wäysen-Hause, Halle, 1704].

40 Vorbericht. – Gesangbuch zur Beförderung der öffentlichen und häuslichen Andacht, [III]–IV. See eessõnas toodud märkus tõendab, et Eestimaa saksakeelsetes kogudustes ei kasutatud 1771. aastal Tallinnas ilmunud uuendatud laulikut „Sammlung geistlicher Lieder“, vt märkus 16.

41 Vorbericht. – Gesangbuch zur Beförderung der öffentlichen und häuslichen Andacht, V–VII.

42 Gesangbuch zur Beförderung der öffentlichen und häuslichen Andacht. Für die deutschen Gemeinen des Herzogthums Ehstland und den Dom zu Reval. Zweite Auflage. Gedruckt bey Johann Hermann Gressel, Reval, 1824.

mitmesugusteks elujuhtumiteks. Need plokid on jaotatud omakorda kitsamateks alateemadeks. Laulude järel on toodud nende alfabeetiline register ja kõige lõpus mõningad palved koduse palvetunni läbiviimiseks.

Ka laulude valikulisel lugemisel avaneb kogumiku sisu selgelt valgustusteoloogilisena. Jumalat on nimetatud Vaimuks ja Mõistuseks, kes elab valguses (laul nr 40). Kolmainu Jumala isikute asemel kõnetavad inimest loodusjõud (laulud nr 575, 576). Kristuse sünnilaulud kiidavad küll tema tegusid, taevalikku päritolu ja alandust loomalaudas sündides, kuid kordagi ei mainita Kristuse neitsist sündi (laulud nr 126–141). Siinpoolset elu käsitatakse kui vooruste eksamit, mille eest pälvitakse teispoolses maailmas igavese elu auhind (laul nr 277). Usklikke kutsutakse üles oma kohust täitma ja elama vooruslikku mõistuspärast elu, kuulates oma südametunnistuse ehk Jumala häält (laulud nr 10, 115, 266, 378). Töö on Jumala antud kohustus (laulud nr 384–388) ja kohustust tuleb pühaks pidada (laul nr 380). Laulikus sisalduvate luterlike tuumiklaulude sõnastus on läbinud valgustusliku uuenduskuuri.

Valitsejatele pühendatud laule leidub kaks ja need on paigutatud kasuaal-laulude ploki eestpalvete rubriiki. Mõlemad on tuttavad „Uuest Riia lauluraamatust“: Diterichi „Hoi, Issand, meie valitsejad“ („Erhalt uns, Herr, die Obrigkeit“, nr 558) ja „Sina, Kõigevägevam, paned aluse maailmavalitsejate troonidele“ („Du gründest, Allgewaltiger, der Weltbeherrscher Thronen“, nr 559). Neile järgneb kaks laulu kirikuõpetajatele ning kaks laulu põlluharijatele ja muude ametite esindajatele.

Selles lauluraamatus on niisiis seisustele mõeldud laule vähem kui Miitavi ja Riia tunduvalt mahukamates laulikutes, kuid valitsejalauludeks on valitud valgustusajale tüüpilised ja levinud laulud.

EESTI KEELES ILMUNUD VALGUSTUSLIKUD KIRIKULAULURAAMATUD

Eestimaa kubermangus käibis juba alates 1721. aastast „Eesti-Ma Kele Laulo-Ramat“,⁴³ kus peale valdavalt Freylinghauseni laulikust tõlgitud laulude sisaldub ka varasematest eestikeelsetest lauluraamatutest pärit laule. 1740. aastast alates ilmus laulik koos Halle ja vennastekoguduse

43 Eesti-Ma Kele Laulo-Ramat, Mis sees Õnsa Luterusse ja muud teised wannad ning ued kaunid Laulud on üllespandud, Mis üks öige Risti-Innimenne Keige Pühha- ja mu Päwade sees Jumala Kitusseks ja omma Süddame Õppetusseks, Mainitsusseks, Parrandamisseks ning Rõmuku woib tähhele panna, luggeda ning laulda. [Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa, Tallinn.] Trükkitud 1721 Aastal.

laule sisaldava lisaga⁴⁴ – ja see jätkas kümnetes kordustrükkides ilmumist kuni 1869. aastani. Selle ametliku kirikulauluraamatu alternatiivina andis Saaremaa Püha koguduse vaimulik Peter Heinrich von Frey (1757–1833) 1793. aastal välja põhjaeestikeelse kogumiku „Ued waimolikkud laulud“,⁴⁵ mis sisaldab 239 anonüümset laulu. Üksikasjaliku liigendusega sisukorrale ja lauludele järgneb laulude alfabeetiline register ning kirikukalendripühade loetelu koos viidetega igal pühal peetava jutluse aluseks sobivate pühakirjakohtade ja laulunumbritega. Nende juhiste järgi võib arvata, et lauliku sihtrühmaks oli peale maarahva ja eeslauljate ka pastoriid ja köstrid, kes leidsid siit jumalateenistuste ja palvuste aluseks sobivaid juhtsalme. Kogumiku lõpetavad kaks tabelit, millest esimene näitab, millistest saksakeelse „Uue Riia lauluraamatu“ lauludest eestikeelsed versioonid on tõlgitud. Teises tabelis on kolme tulbana antud laulude ja salmide numbrid, kuhu on sisse jäänud grammatilisi, meetrilisi või riimilisi puudujääke. Niisugune filoloogiline täpsus ei ole üllatav, sest Frey tegeles põhjalikumalt kui seni keegi teine eesti luule teooriaga.⁴⁶ Lauluraamatu saksakeelses eessõnas tunnistab ta, et kõige suurem ajend lauliku väljaandmiseks oli keeleline ja et tema eesmärk oli tõlkida saksakeelsed originaaltekstid võimalikult mõistetavasse eesti keelde.⁴⁷ Lauliku struktuuriga soovis Frey teadlikult erineda eelnevatest, tema sõnul pidi see mitte lihtsalt äratama usulisi tundeid, vaid seda pidi saama kasutada ka usutõdede seostatud kordusena.⁴⁸ Kogumiku ülesehitus järgib selgelt pedagoogilist eesmärki ja valgustuslike laulikute eeskujule. Algusesse on paigutatud Kolmainu Jumala isikutele ja omadustele pühendatud ehk õpetuslikud laulud, seejärel moraalile keskenduvad ja eshatoloogilised laulud ning lõpus asuvad kasuaal-laulud ehk palved eri olukordadeks. Siinkohal hälbis Frey laulude valikul eeskujuks olnud „Uuest Riia lauluraamatust“, kus laulud on jaotatud seitsmesse rubriiki, alates jumalateenistuslauludega. Käibiv Halle-meelne laulik „Eesti-Ma Kele Laulo-Ramat“ algas kirikukalendrist lähtuvate lauludega ning sealt puudub eri seisustele pühendatud laulude kategooria. Peale Riia lauliku

44 Monned Kaunid Waimolikkud Laulud, mis meie Eesti-Ma rahwa Laulo-Ramat jure pandud nende heaks, kes süddamest Jesust nouwad, ning uskus Temma sisse, ja Temma armastuses püüdwad juurduda, kaswada, ja wägge wotta. [Eestimaa Konsistooriumi kirjastuskassa, Tallinn.] Trükkitud 1740 Aastal.

45 Ued waimolikkud laulud. Trükkitud Iwerseni ja Wemeri kirjade ning temma kullo- ja varaga, Tallinnas, 1793 Aastal. Raamatu trükkimisega seotud asjaolude kohta vt: T. Reimo. Raamatukultuur, 133, 137.

46 A. Vinkel. Frey, Peter Heinrich von. – Eesti kirjanike leksikon. Koost. O. Kruus, H. Puhvel. Toim. H. Puhvel. Eesti Raamat, Tallinn, 2000, 87; Eesti kirjanduslugu. Koost. E. Annus, L. Epner, A. Järv jt. Koolibri, Tallinn, 2001, 49, 56; K. Kaur. Peter Heinrich von Frey (1757–1833). – EEVA. [https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=34\(05.05.2024\)](https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=34(05.05.2024)).

47 P. H. von Frey. Vorerinnerung. – Ued waimolikkud laulud, [3].

48 Samas, [5].

laulude on Frey tõlkinud kolm laulu Tallinna 1771. aasta saksakeelsest lauluraamatust „Vaimulike laulude kogumik“ ja ühe laulu hellenisti ja valgustuspoeedi Johann Heinrich Vossi (1751–1826) sulest.⁴⁹

Valgustusele omaselt sisaldab laulik rohkesti õigele eluviisile manitsevaid ja õigelt teelt eksimise eest hoiatavaid laule (laulud nr 69–109) – uskliku õige mõtlemine ja käitumine tagavat õigeksmõistu. Inimest kõnetavad süda ja mõistus kui Jumala hääl. Nii nagu varasemates kirikulauluraamatutes, on paljude laulude teemaks patust pöördumine, meeleparandus ja vagadus, kuid siin asetatakse suuremat rõhku kristliku elu ja usu ratsionaalsele aspektile, põhjendades näiteks tervise eest hoolitsemist (nr 87). Erinevalt pietistlikest laulikuteist puudub siin rubriik uskliku vaimulikust võitlusest. Jeesuse sünnilauludes on välditud Maarja nime ja Kristuse neitsist sünni mainimist, selle asemel räägitakse Jeesusest, kes tuli „taevast maha“ ja keda esitatakse eelkõige kui õpetajat, juhatajat ja valgustajat (laulud nr 19–26).

Riia uue lauluraamatu viiest valitsejalaulust on Frey eestpalvete kategooriasse „Ma-wallitsejatte ja üllematte eest“ üle võtnud ja tõlkinud kolm laulu. Esimene neist, nr 158 „Ma-wallitsejad võttad sa, suur Jummal! heldest seäda“, on „Uues Riia lauluraamatus“ nr 745 „Du gründest, Allgewaltiger, der Weltbeherrscher Thronen“ ja selle sisust on juttu eespool. Frey on laulu tõlkimisel täpselt edastada püüdnud nii luuletuse sisu kui ka vormi: tõlkevärsside mõte ja meetrika (neljajalaline paarisriimis jamb) järgivad originaali. Ka siin palutakse teises salmis valitsejate selliste vooruste eest nagu arm, helde meel, kannatus, tarkus, õigus ja headus. Neljandas salmis palutakse, et valitseja ei alustaks hirmsaid sõdimisi ega verevalamisi: „Neil’ anna keelda järgste need hirmsad söddimised, et mahhajäwad koggone need werre-wallamised“. Viiendas salmis esineb siiski originaali ja tõlke vahel üks oluline erinevus: kui algversioonis on valitsejaid nimetatud samasugusteks patusteks kui meie (*Herr, sie sind Sünder, so wie wir*), siis eestikeelses tõlkes neid ülejäänutega ei samastata, vaid palutakse, et nad patust hoiduksid: „se tullew luggu allati ka nende mele tulgo, et ennast hoidwad patto eest, ja mitte sawad sinno käest siin üksnes armo ossa“.

Kuuenda salmi eestinduses väidetakse samuti kui algtekstis, et valitsejate austamisega austatakse ühtlasi Jumalat: „Sind nende ses siin truist, kel üllem wallitsus on kä, meid aita auustada!“ Frey koostatud lauliku teine valitsejalaul, nr 159 „Olgem truid allamad“, on tõlge Crameri eespool tutvustatud laulust „Von den Pflichten gegen die Obrigkeit“

(„Uues Riia lauluraamatus“ nr 749). Selle laulu tõlge on samuti filoloogiliselt üsna originaaltruu (neljajalaline paarisriimis trohheus), kuid üks sisuline erinevus torkab siiski silma laulu esimeses ja teises reas: saksa keeles kutsutakse kodanikke üles kuuletuma ülematele rõõmuga (*Wer geborcht, der tus mit Lust; jeder Bürger, sich bewußt*), eestikeelses versioonis on sõnad „rõõm“ ja „kodanik“ ära jäetud: „Olgem truid allamad! Auustagem üllemad!“

Originaalis loetletakse seitsmendas salmis valitsejate läbi saadud hüvesid: kord, õiglus, kaitse, rahu, kindlus, heaolu (*Ordnung, Gerechtigkeit, Schutz, Friede, Sicherheit, Wohlstand*). Eestikeelses tekstis tagavad valitsejad õiguse, rahu, vagaduse ja maa viljakuse („siggidus“). Niisiis on saksakeelses tekstis nimetatud rohkem hüvesid. Eestikeelses tekstis esinevat vagadust aga saksakeelses versioonis valitsejatel ei oodata. Laulu eestikeelne versioon on kahe salmi võrra pikem kui „Uue Riia lauluraamatu“ tekst.⁵⁰

Kolmas valitsejalaul, nr 160 „Et kartke Jummalat“, on võetud „Uue Riia lauluraamatu“ pühapäevalaulude rubriigist, nr 75 „Ihr Christen! fürchtet Gott“, ja järgib üsna täpselt oma eeskuju (mõlemad on kuuejalalised paarisriimis jambid). Laulu teise salmi kohaselt tuleb anda Jumalale, mis tema kohus, ja ülematele, mis nemad nõuavad: „Ka wõtke üllemad, kui õigus, auustada; ja wõtke Keisrile, mis kohhus, tassutada! Eestpalwe, allandus, ja maksud käsko peal, se tuleb anda neil, kes vallitsewad teäl.“ Ainsa erinevusena kutsutakse saksa keeles selle salmi alguses üles austama oma ülemusi otsekui maapealseid jumalaid (*Ehrt eure Obrigkeit, als Götter dieser Erden!*). Kolmandas salmis töötatakse rahu ja õnne kõigile seisustele ja nende järeltulijatele, kes käituvad õigesti: „Kui önsad on keik need, kes nenda õigust tewad, ja ikka parremaks siin ello aial jäwad! Kül sigib rahho, ön siis igas seisusses; ja näitab ennast ka weel lapse laste sees.“ Neljandas salmis palutakse Pühalt Vaimult tarkust igavesse ellu pääsemiseks: „so pühha Waim meid tehko targemaks, et meitest igaüks ükskord so taewa saaks.“

Valitsejalauludele järgnevad klassikalist kolme seisuse skeemi järgivalt teistele seisustele pühendatud laulud: üks eestpalvelaul kirikuõpetajate („Öppetajatte eest“) ja kaks laulu muude ameti- ja põllumeeste eest („Maiapiddamise ja keige Ma siiggidusse eest“).

Kokkuvõttes oodatakse eestlastele mõeldud laulude tõlgetes Jumala seatud valitsejatel nii pehmeid väärtusi headuse, halastuse ja armulikkuse näol kui ka religioosse, õigusliku ja majandusliku korra

50 Laulu originaali ja tõlke kõrvutust vt artikli lisast.

tagamist. Valitsejad peaksid kindlustama rahu, mitte alustama sõdu. Valitsejatele tuleb maksta makse ja võtta nad eestpalvesse, kuid nendega ei samastuta.

Liivimaa eestikeelses osas oli kehtinud juba 1685. aastal esmakordselt avaldatud luterlik-ortodoksne „Wastne Tarto-Mah Keele Lauulo Rahmat“,⁵¹ mille täiendatud ja veidi muudetud pealkirjaga väljaanded ilmusid 1788. aastani 13 trükis.⁵² Uus 400 lauluga kirikulauluraamat „Wastne Tarto-Ma-Kele Lauulo-Ramat“⁵³ ilmus lõunaestikeelse kirikukäsiraamatu teise osana Tartus 1802. aastal. Käsiraamatu lisana trükiti ka 103 vana laulu koos mõnede palvetega.⁵⁴ Lauliku koostamise oli algatanud Võru praost Johann Philipp von Roth (1754–1818), toimetajateks olid Urvaste pastor Friedrich Gottlieb Moritz (1769–1833) ja Rõuge vaimulik Peter Friedrich Bornwasser noorem (1770–1823). Laulude järjekord selles kogumikus on valgustuslikult didaktiline: õpetuslikele lauludele Jumalast ja muudel teoloogilistel ja eetilistel teemadel järgnevad laulud, mis olid mõeldud mitmesugustes olukordades ja eri aegadel laulmiseks. Laulude järel on kolm registrit: esimene on sisuliselt laulude temaatiline sisukord, teine pealkirjade alfabeetiline nimestik ning kolmas meloodiate register tuntud kirikulaulude algusõnadega.

Võrreldes senise, uue aluseks olnud kirikulauluraamatuga on peale keeleliste paranduste uuendatud ka laulude sisu. Laulutekstides esineb transtsendentseid kujutlusi harva ja mõnel pool on need asendatud maisemate vastetega: Kristust esitatakse kui kõlbluse õpetajat, heategijat, valgustajat ja eeskujut, kes on taevast saadetud, mitte Isast lähtunud Lunastaja (nt laul nr 33 „Kige ilma Önnistus“). Kolmainuisikute nimede asemel on eelistatud üldistavat sõna Issand (laul nr 300 „Nüüd olgo ikkes iggawest Auw, kittus Jummalale“). Kristuse lunastava veresurma asemel kasutatakse abstraktsemaid mõisteid, rõhutades tema

- 51 Wastne Tarto Mah Keele Lauulo Rahmat, Kuman egga suhre, kah tõiste Puha- n. muh Saisusse Lauulo, sahwa lõitus, kumma ennemuste sest õnsast Luterussest, n. muist põhist Mehist omma tettu n. ülleskirjotetu, nühd monnest Tartomah Kerk Issandist Sõnna ütte sündmisse kombel kokkosäetu n. ütewihdu, Jummalala Auwusz n. temma Koggodusse Tullusz. Prentitu Johann Georg Wilkese, Kunninglikko Rahmato Prentja man, Rijan, 1685.
- 52 Tarto-Ma-Kele Lauulo-Ramat, Kumman kik wanna nink wastse Lauulo, kumma senni ajani Tükki Warki trükkitu, omma kokko kootu, nink sündlikkuid Nimme alla säetu; Nida Et egga sure Pühha Ajal ni häste, kui ka muido kige suggutsen, Henge nink Ihho röömsan nink kurban Pölwen särätsid Lauulo, kumma sündiwa, löwwis Jumalalle Auwus nink Tarto-Ma Koggodussille Tullus trükkitu. [J. C. D. Müller], Riga Linan, 1788.
- 53 Wastne Tarto-Ma-Kele Lauulo-Ramat. Trükkitu nink müwwa M. G. Grentsiusse man, Tarto-Linan, 1802.
- 54 „Tarto-Ma-Kele Wastse Kässi-Ramato pale pantu Jaggio, kumb neljanda Jao asemel müdas, senni kui se walmis saap“ – selle raamatu lisa ees ilmunud lühikeses selgituses on kirjas, et lauliku põhiosa uute laulude seas on ka tegelikult vanu laule, aga uuendatud sõnastuses. Vanad laulud senises sõnastuses trükiti lisa eakaid inimesi silmas pidades: et nad saaksid harjumuspärasel moel kaasa laulda.

õnnistavat, õnnestavat ja vahendavat rolli. Kristuse ihu ja vere asemel lauldakse materiaalistest elementidest – tema leivast ja viinast (nr 262 „Laula heng! nink ülenda“). Laulurubriikide „Külvi ajal“, „Reisi laulud“ jmt tõttu on seda laulikult ekslikult peetud ilmalikke laule sisaldavaks.⁵⁵

Lauliku viimasesse ossa, kasuaal-laulude hulka on lisatud üks valitsejatele ning üks alamatele mõeldud laul pealkirjadega „Wallitseije nink essandide kohhus“ ja „Sullaste nink allambide kohhus“. Erinevalt põhjaeestikeelsest Frey tõlgitud laulikust ei ole siin tegemist eestpalve-lauludega, vaid seisustega samastuvate lauludega.

Valitsejalaulus nr 373 „Kui Jummal sinno üllendap“ põhjendatakse ratsionaalsete argumentidega eri seisuste vajalikkust ja kutsutakse üles austama kõiki, ka sulaseid. Kaheksa salmi pikkuse laulu teises salmis öeldakse: „Ka neid, ke sinno orjawa, Ni kui om kohhus, auwusta; Sest eggan saisussen om tääl Iks hüwwi innimessi weel.“ Kolmandas salmis oodatakse valitsejalt heldust ja õiglust oma alamate suhtes: „Te õigust ommal sullasel, Üks helde essand olle täl. Kui nuhtlet, ärra olgo se Joht wihha perrast kunnage.“ Viiendas salmis näidatakse, et ilma ühe seisuseta ei saaks olla teist: „Kust rikkal toidust, reiwid saas, Kui waisemb tälle tööd es tees? Üts lät iks tarbis töisele; sest ärra põlgo keddage.“

Alamrahva kohustustest räägib järgmine, kümne salmi pikkune laul nr 374 „Ke om pantu orjama“, mis põhjendab samuti ülimalt ratsionaalselt eri seisuste vajalikkust ja paratamatust. Näiteks öeldakse kohe alguses, et kõigile ei sobigi valitsemine: „Ke om pantu orjama, Orjago hääl melel ka, Mõtlego et kigille Wallitsus ei kõlbake.“ Kuuendas salmis õigus-tatakse valitsejate eksimusi tõdemusega, et ka nemad on samasugused inimesed kui teised: „Ärra põlgo wannembid, Kui sa neid näet essiwat; Mõtlet, nemma omma ka Innimesse, ni kui sa.“ Seitsmes salm põhjendab ülemate teenimist ja maksude maksmist vastastikuste hüvedega: „Auwo, orjust, masso ka Anna neil hä melega; Sest et sulle neide käest Paljo hääd saap jälle tööst.“ Viimases, kümnendas salmis viidatakse viimsele kohtupäevale, kus kõik seisused peavad oma kohustuste täitmisest aru andma: „Wallitseja, allamba, Teil saap kigil tulema. Ükskõrd arwo andmine. Selle päle mõtlege!“

Lauluraamatu elviimane, kuue salmi pikkune laul nr 399 „Maa rahwa laul“ kõnetab eelkõige põlluharijaid. Esimesed kaks salmi lohutavad, et ka nemad on Jumala lapsed ja et nende elu on küll raske, kuid rikkad peavad samuti oma risti kandma: „Maa-rahwast, ke siin peawa Tööd põllo päle teggema, Neid tahhap Issand Jummal ka Iks ommis

55 M. Hirvlaane. Johann Philipp von Roth eesti kultuuriloos. – Johann Philipp von Roth. Koost. M. Hirvlaane. Tartu, 2000, 43–55, siin 49.

latsis arwada. Neil om, mes rikkal rahwal ka Nisammote saap ollema. Kül rist ka tullep rikkale Nisammote kui waisille. “Viimases kahes salmis keelitatakse rahulikult oma seisusele truuks jääma, sest lõpuks peavad kõik ühtmoodi surema: „Sis Jummalat me tenname, Nink rahholikko olleme, Kui meije ka iks palge heen Siin jäme omma saisussen. Se rikkas saap nisammate Ka koolma, ni kui meijeke. Ke ömsas saap, oh se sai tööst Kik rikkust, Jummal, sinno käest.“

1802. aasta lõunaestikeelse lauluraamatu laulud pakkusid eri seisustele distsiplineerivat ja manitsevat sõnumit: kõigil tuleb täita oma ratsionaalselt põhjendatud kohustusi ja mõista ühiskondlikul tasandil eri seisuste vajalikkust ning sõltuvust üksteisest. Seevastu igaviku ees, mil seisused kaotavad tähtsuse, rõhutatakse kõigi inimeste vendlust ja võrdsust. Ülemustega samastava laulu lisamine eestlaste laulikusse on üllatav. Ilmselt ei olnud see mõeldud avalikel jumalateenistustel laulmiseks, vaid pigem privaatseks kasutamiseks n-ö vooruste kataloogina, mille abil talurahvas sai hinnata oma valitsejate – keisri, kubernerri, mõisnike – moraalset taset,⁵⁶ kuid selle laulu subjektina on mõeldavad ka külaühiskonnas kõrgema positsiooni saavutanud eestlased, näiteks kupjad või võõrmündrid.

Uus lõunaestikeelne laulik kutsus Liivimaa vaimulikkonna seas esile elava diskussiooni. 1823. aastal võttis lauliku vastu sõna Võru praostkonna pietismisõbralik vaimulik ja viljakas kirjanik Georg Gottfried Marpurg (1755–1835). Juba lauliku koostamise ajal oli Marpurg sattunud vastuollu lauluraamatu uuendamiseга tegelnud Tartu ja Võru vaimulikkonnaga. Marpurgi meelest oli tegemist sotsiniaanliku, st triniteediõpetust eitava ehk ebakristliku üllitiseга. Lisaks põhjalikule teoloogiliste vigade analüüsile loetles Marpurg tekstide formaalseid puudusi, nagu keelelised apsud, silbimõõdu eiramine, argine väljendusviis jms. Pealegi olevat eesti kogudused ise olnud uue laulikuga väga õnnetud.⁵⁷ Teine, keeleliste parandustega ning vana lauliku lauludeга täiendatud väljaanne, kokku 584 lauluga, ilmus Riias 1816.⁵⁸ ning kolmas trükk 1842. aastal.⁵⁹ Vanade laulude kaasamine (sh ka näiteks Maarja kiituse laul) hilisematesse väljaannetesse annab tunnistust publiku armastusest traditsiooniliste laulude vastu. Samal aastal, kui ilmus lauluraamatu kolmas trükk, anti

56 A. Wittenberg. „Fürchtet Gott, den König ehret ...“, 177.

57 Põhjalikku ülevaadet toonastest diskussioonidest vt: Die Gesangbücher in den Russischen Ostseeprovinzen: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte derselben. – Evangelische Kirchen-Zeitung, 1837, nr 28, 221–224; nr 29, 228–232.

58 Wastne Tarto-Ma-Kele Laulu-Ramat. Tõine parrandetu Trük. Trükkitu nink müwwa J. C. D. Mülleri man, Riga-Linan, 1816 aastal.

59 Wastne Tarto-Ma-Kele Laulu-Ramat. Kolmas parrandetu Trük. Trükkitu nink müwwa J. C. D. Mülleri man, Riga-Linan, 1842 aastal.

selle teise osana välja ilma valgustuslike liialdusteta, ratsionalismieelseid vagadus- ja äratuslaule sisaldav „Wastse nink parrandetu wanna Waimolikko Laulo“,⁶⁰ tähistades sellega valgustusteoloogia taandumist eesti-keelsetest kirikulauluraamatutest.

RIIA SAKSAKEELNE LAULURAAMAT 1810

1803. aastal sai Liivimaa ülemsuperintendentiks Karl Gottlob Sonntag (1765–1827), kes hakkas kirikut jõuliselt uuendama. Tema algatatud Venemaa luterliku kiriku liturgiline reform rahva passiivse vastupanu tõttu küll ei jõustunud,⁶¹ kuid Sonntagi eestvedamisel ilmus peale muu kirikukirjanduse saksa kogudustele 1810. aastal uus, veelgi selgemalt ratsionalistlikus suunas muudetud lauluraamat kui 1782. aasta „Uus Riia lauluraamat“. Sonntagi eestvõttel koostatud ja ka tema enda loomingut sisaldav 919 lauluga „Vanade ja uute vaimulike laulude kogumik“⁶² on vastavalt valgustuslikule skeemile jaotatud õpetuslikeks, moraali- ja kasuaal-lauludeks. Lauluraamatu süstemaatiliselt organiseeritud ja üksikasjaliku liigendusega sisukord on vaadeldav teoloogilise programmina, millest võib leida sobiva laulu pea igaks olukorraks. Sisukorra järel on toodud laulude alfabeetiline register ja kogumiku lõpetab palveraamat kodusteks palvusteks.

Valdava osa laulude teemaks on üldised, konfessionaalselt neutraalsed religioonitõed voorustest, loomulikust moraalist ja loodust. Paljud tekstid väljendavad lapselikku ja idealistlikku imestust Jumala ja tema loodud imelise maailma üle. Samas tungib osa laule psühholoogilistesse peensustesse, ärgitab eneseanalüüsile või annab nõu toimetulekuks mitmesuguste pahedega. Puuduvad laulud uskliku jumalapoelsest kutsumisest, pöördumisest, meelearandusest, uuestisünnist, õigeksmõistust ja pühitsusest. Kristust on esitatud nii nagu teistes seni vaadeldud laulikutes pigem õpetaja ja eeskujuna, vähem on rõhutatud tema lunastajarolli. Loobutud on harjumuspärasest piibli- ja kirikukeele

60 Wastse nink parrandetu wanna Waimolikko Laulo, mes Räppina kirko-oppetaja ja Tartokele-rahwa prausk, J. F. Heller nink Wastselina kirko-oppetaja, C. G. G. Masing omma välja-andnu. Trikkitu Tartun H. Laakmanni man. [Tartu], 1842.

61 I. Neander. Die Aufklärung in den Ostseeprovinzen. – Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. von R. Wittram. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1956, 130–149, siin 148.

62 Sammlung alter und neuer geistlicher Lieder in Gemäßheit der Allerhöchst bestätigten Allgemeinen Liturgischen Verordnung für die evangelisch-lutherischen Gemeinden in Russischen Reiche von 1805 herausgegeben. Bei Julius Conrad Daniel Müller, Riga, 1810.

kasutusest. Kuna tekst sarnaneb pigem proosatekstiga, sobivad siinsed laulud rohkem lugemiseks kui laulmiseks.

Kogumiku ilmudes pidas üks selle koostajatest, Riia reformeeritud kiriku vaimulik Georg Collins (1763–1814) eelmise, üle kolmekümne aasta tagasi ilmunud valgustusliku „Uue Riia lauluraamatu“ kõige suuremaks puuduseks laulude sisuregistrit, mille järgi olevad raske sobivat laulu üles leida.⁶³ Eelmise lauliku 300 tuumiklaulule olevat nüüd otsitud ja valitud lisa enam kui 50 uuest laulikust oma rahva suurimate luuletajate loomingu seast. Loobutud olevat liiga meelelistest mõistetest, idamaistest metafooridest ja väljenditest, aga ka moraalselt kahjulikest ja vananenud arvamustest.⁶⁴ Eelmise lauliku ühe puudusena toob Collins veel välja, et selles olevat sisaldunud liiga vähe ühiskondlikke teemasid puudatavaid laule.⁶⁵

Uues laulikus on eri seisustele omaette jaotus „Inimene ühiskondlikes suhetes“, mis jaguneb omakorda alaliigiti, näiteks eestpalved valitsejate eest üldiselt, keisri eest, keisrikoja eest, vaimulik valmistumine ühiskondlikeks sündmusteks, eri seisused ja ametid, soldatite seisus, kooliõpetajad, kaupmehed, käsitöölised, maainimesed, teenijad ja majaisandad. Kõigi nende kategooriate alla on enamasti paigutatud üks kuni kaks laulu, ühiskondlike sündmuste rubriigis on erandlikult viis laulu. Kirikuõpetajatele pühendatud kaks laulu asuvad laulikus tagapool, üldpealkirja „Kristlus“ all.

Esimene eestpalvelaul valitsejatele, nr 532 „Maailmavalitsejate troon“ („Thron der Weltbeherrscher“), on pärit saksa vaimuliku ja valgustaja Balthasar Münteri (1735–1793) sulest.⁶⁶ Seitsme salmi pikkuse laulu teine salm tuletab meelde pühakirja sõnu, et Jumal ise on valitsejad teiste surelike üle tõstnud, mispärast tuleb neid austada (*Du aber sagtest: „Könige will ich den Völkern geben! doch über andre Sterbliche will ich, der Herr sie heben! Verehret der Könige Gebot!“*). Järgneb eestpalve valitsejate eest. Neljandas salmis palutakse, et nad ei alustaks ebaõiglasid sõdu (*Halte sie zurück von ungerechten Kriegen!*). Viiendas salmis oodatakse valitsejatel halastust, tarkust ja õiglust (*Barmherzigkeit, und Weisheit und Gerechtigkeit*). Kuuendas nimetatakse neid inimesteks nagu meie (*sie sind Menschen so wie wir*) ja seitsmendas viidatakse, et vürsti

63 G. Collins. Bei der Einführung des neuen Rigaischen Gesangsbuchs in die ev. reformierte Kirche zu Riga am ersten Advent-Sonntage, 27. Nov. 1810. Gedruckt bei J. C. D. Müller, Riga, 19–20.

64 Samas, 23.

65 Samas, 24.

66 Laulu autor võetud: A. F. Wittenberg. „Allmächtger Herr Der Heere ...“, 59.

austamises väljendub Jumala-austus (*So weit der Kreis der Erde geht, soll Jeder deine Majestät in seinem Fürsten ehren!*).

Järgmised kaks laulu on tuttavad juba Liivimaa 1782. ja Eestimaa 1787. aasta laulikust. Esimesel neist, Diterichi laulul, nr 533 „Hoia, Issand, meie valitsejad“ („Erhalt uns, Herr, die Obrigkeit“), on sõnastust võrreldes Riia ja Eestimaa laulikuga veidi muudetud ja neljas salm ära jäetud. Teine, Miitavi ja Riia lauluraamatust tuttav Crameri laul, nr 534 „Jumal, Sinu tugevusest rõõmusta“ („Gott, deiner Stärke freue sich“), on mõeldud siin eestpalvelauluna keisri eest. Selle teksti ei ole lühendatud, kuid muudetud on üksikuid sõnu.

Järgmises Klopstocki kirjutatud ja siin keisrile pühendatud laulus nr 535 „Sulle maailmade valitseja!“ („Der Welten-Herrscher, dir!“)⁶⁷ näidatakse kolmanda salmi alguses, et jumalakartlikust valitsejast sõltub isamaa õnn ning talle palutakse pikka iga, õiglust ja inimlikkust (*Heil dem geliebten Vaterland! Uns leitet eines Herrschers Hand, der, auch im Glanz der Majestät, mit uns vor Gott im Staube fleht. Es sey, zu seiner Völker Heil, ein langes Leben, Herr, sein Theil! Sein Scepter sey Gerechtigkeit, und seine Krone Menschlichkeit*). Laulu nr 536 „Jumal, armastuse Jumal“ („Gott, Gott der Liebe“) puhul on tegemist Sonntagi enda kirjutatud tekstiga.⁶⁸ Selle neljandas salmis palutakse õnnistust Venemaa keisrikojale (*So ström' auch ferner, rein und mild, die Liebe, als dein Vaterbild, auf Rußlands ganzes Kaiserhaus die Fülle ihres Segens aus*).

Ühiskondlike sündmuste alla liigitatud lauludes kõlavad patriootilised sõnumid, mille kohaselt ollakse valmis isamaa eest surema, nagu öeldakse laulu nr 537 „Õilis sõna, isamaa“ („Der holde Name: Vaterland“) neljandas salmis (*Was beut ihm unser Dank dafür? Dir leben wir, wir sterben dir, o theures Vaterland! Gebeut! wir sind zu jeder Pflicht bereit*). Sellesse kategooriasse on muu hulgas liigitatud eespool tutvustatud Crameri laul, nr 538 „Kohustustest valitsejate vastu“ („Von den Pflichten gegen die Obrigkeit“), mis sisaldub ka Riia ja Miitavi valgustuslikes laulikutes ning Frey välja antud eestikeelses kogumikus. Siinses Riia laulikus on aga laulu esimene salm ära jäetud ja teiste sõnastust kohati muudetud.

Kahes eri seisustele pühendatud laulus torkavad silma romantilised ülevad mõisted ja egalitaarsed kujutlused maailmakodanikest ja nende vendlusest, nagu laulu nr 542 „Voogab meile Sinu õnnistavast käest“ („Uns strömt aus deiner Segens-Hand“) kuuendas salmis (*Wie du für Alle Vater bist, für Böse und Gerechte: so sey, wer Erden-Bürger ist, von jeglichem Geschlechte, uns Nächster, Bruder; sey uns werth!*). Iga ameti ja

67 Laulu autor võetud: C. A. Berkholz. Zur Geschichte des Rigaschen Gesangbuches, 51.

68 Laulu autor võetud: C. A. Berkholz. Zur Geschichte des Rigaschen Gesangbuches, 51.

seisuse esindajat peetakse vajalikuks, sest Jumala loodud maailmas saab neid kõiki rakendada üldiseks hüvanguks, nagu võib lugeda laulu nr 543 „Üksnes ühise tegutsemise läbi“ („Nur durch vereinte Thätigkeit“) neljandast salmist (*So knüpfst Du, Gott, durch jeden Stand, der allgemeinen Wohlsand Band*).

Põgusast tutvumisest Riia 1810. aasta laulikuga on näha, et ühiskondlike teemadega tegelevate laulude osakaal on võrreldes seni vaadeldud laulikute suurenenud. Ratsionalistlikult meelestatud vaimulikud tähtsustasid usklikke erinevaid rolle ühiskonnas, seostades vaimulikke teemasid praktilise eluga. Nii nagu 19. sajandi alguse Saksa-maa laulikutesse, sigines ka siin kirikulaulude sekka poliitiliselt laetud tekste, millega kasvatati keisrile, isamaale ja valitsejatele truud kodanikku. Seisusest olenemata oodati usklikult oma kohustuste ja ametiülesannete täitmist.

Sonntagi „Vanade ja uute vaimulike laulude kogumiku“ üle, millest 1820. aastal ilmus teine⁶⁹ ja 1825. aastal kolmas⁷⁰ trükk, puhkes 1832. aastal, mil luteri kiriku vaimulikkonnas ja Tartu ülikoolis hakkas ratsionalismi asemel pead tõstma luterlik konfessionalism, suuremat sorti poleemika. Nimelt kritiseeris dogmaatikaproffessor Ernst Sartorius (1797–1859) lauluraamatu koostajaid, kes olevat vanadest traditsioonilistest luterlikest lauludest eemaldanud kristlikud põhitõed. Nende asemele olevat asunud tühjad abstraktsioonid ja sentimentaalne moralism. Lauludelt olevat ühes piibellikule keelega ära võetud nende piibellik sisu ja asendatud see ebaevangeelsete eksiõpetustega. Kokkuvõttes palus Sartorius vanad laulud nende endisel kujul ennistada.⁷¹ Sartoriuse kriitika äratas suurt tähelepanu, sellele kostis nii poolt- kui vastuhääli.⁷² Lauliku väljavahetamist toetasid ka hernhuutlikult meelestatud vaimulikud ja uuspietistliku äratusliikumise pooldajad, kelle sõnul ei suutnud

69 Sammlung alter und neuer geistlicher Lieder. Veranstatet in Gemäßheit der Allerhöchst bestätigten Allgemeinen Liturgischen Verordnung von 1805 für die evangelisch-lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche. Nebst einem kurzen einfachen Gebetbuche. Zweite verbesserte Auflage. Bei Julius Conrad Daniel Müller, Riga, 1820.

70 Sammlung alter und neuer geistlicher Lieder. Veranstatet in Gemäßheit der Allerhöchst bestätigten Allgemeinen Liturgischen Verordnung von 1805 für die evangelisch-lutherischen Gemeinden in Russischen Reiche. Nebst einem kurzen einfachen Gebetbuche. Dritte verbesserte Auflage. Bei Julius Conrad Daniel Müller, Riga, 1825.

71 E. Sartorius. Bemerkungen über ältere und neuere Gesangbücher. – Dorpatische Evangelische Blätter, 1832, nr 40, 321–324; nr 43, 357–363; nr 48, 421–428; E. Sartorius. Gutachten über das jetzige deutsche Gesangbuch in Livland. Im Verlage von Eduard Frantzens Buchhandlung, Riga, Dorpat, 1833.

72 Ühe häälekamana vaidles Sartoriusele vastu ja astus 1810. aasta lauluraamatu kaitseks ratsionalistlike argumentidega välja Riia Toomkiriku diakon Peter August Poelchau (1803–1874), vt: Ueber die Angriffe auf das in Riga und Livland sich in kirchlichem Gebrauche befindende deutsche Gesangbuch. Ein Beitrag zur Würdigung derselben, der Gemeinde zur Beruhigung dargebracht von Dr. P. A. Poelchau, Diakon am Dom zu Riga. Mission bei J. Deubner, Riga, 1833.

1810. aasta ratsionalistlik lauluraamat rahuldada koguduste usulisi vajadusi.⁷³ Liivimaa 1834. aasta sinodil hääletas enamuse vaimulikke Riia lauluraamatu evangeelses vaimus muutmise poolt.⁷⁴ Bürokratilisel ja praktilistel põhjustel jäi Sonntagi valgustuslik lauluraamat aga siiski veel mõneks ajaks kasutusse, 1843. aastal vahetas selle välja Tartu ülikooli praktilise usuteaduse professori Karl Christian Ulmanni (1793–1871) koostatud „Vaimulike laulude kogumik evangeelse-luterliku kiriku koguduse liikmetele“.⁷⁵ Tegemist on 768 vanemat ja uuemat laulu sisaldava n-ö kompromiss-lauluraamatuga. Ulmanni sooviks oli lepitada ja leida ühisosa eri teoloogiliste suundade vahel nõnda, et see edendaks lauluraamatu kasutajate kiriklikku meelsust. Selle saavutamiseks kaasati kogumikku võimalikult palju vanu evangeelseid tuumiklaule nende algsel, minimaalselt muudetud või lühendatud kujul. Neile lisas Ulmann enda sõnul uuemaid, „tõelist kiriklikku meelsust“ väljendavaid laule.⁷⁶ Selle kogumiku ilmumisega võib valgustusteoloogiliste lauluraamatute ajastu lõppenuks lugeda.

KOKKUVÕTTEKS

18. ja 19. sajandil ilmus Balti provintssides neli saksakeelset ja kaks eesti-keelset valgustusliku kirikulauluraamatu esmaväljaannet ning lisaks nende uustrükid. Saksakeelsed valgustuslikud lauluraamatud ilmusid eri provintssides suhteliselt pikkade vaheaegadega: 1771 Kuramaa, 1782 Liivimaa, 1787 Eestimaa ja 1810 taas Liivimaa kogudustele. Ilmumisaegadest ei saa tingimata järeldada kirikujuhtide konservatiivsust või liberaalsust, sest lauluraamatute avaldamine sõltus ilmselt ka muudest, administratiivsetest ja materiaalistest asjaoludest. Siiski võib tõdeda, et siinmail jõuti valgustuslike väljaanneteni suhteliselt vara, varem kui nii mõneski Saksamaa piirkonnas, mis kinnitab teadmist, et Balti provintssides käidi teoloogilistes küsimustes ajaga ärsalt kaasas. Kõik vaadeldud lauluraamatute koostajad võtsid eeskujuna Saksamaa valgustuslikest lauluraamatutest, laenasid sealt repertuaari ja kirjutasid ka ise uusi vaimulikke laulutekste. Luterlikud tuumiklaulud sõnastati valgustusteoloogilise malli järgi ümber, mõni vana koraal, näiteks Martin Lutheri

73 C. A. Berkholz. Zur Geschichte des Rigaschen Gesangbuches, 55.

74 Toonaste diskussioonide kohta vt: Die Gesangbücher in den Russischen Ostseeprovinzen: Ein Beitrag zur Kirchengeschichte derselben. – Evangelische Kirchen-Zeitung, 1837, nr 44, 347–352; nr 45, 355–360; nr 46, 364–368.

75 Sammlung geistlicher Lieder für Gemeindegensossen der evangelisch-lutherischen Kirche. In Commission bei J. Deubner, Riga und Moskau, 1843.

76 K. C. Ulmann. Vorwort. – Sammlung geistlicher Lieder, [III]–V.

varakirikliku hümnitöötlus „Nun komm, der Heiden Heiland“ („Rahva Õnnistegija“), on välja jäetud kõigist eesti- ja saksa keelsetest laulikutest.

Põhjaeestikeelsete koguduste tarvis ei ilmunud nn ametlikku, konsistooriumi poolt välja antud valgustuslikku kirikulauluraamatut. Selle alternatiivina andis Peter Heinrich von Frey eraviisiliselt 1793. aastal välja saksa keelse „Uue Riia lauluraamatu“ põhjal valminud valgustusliku lauliku. Frey tõlked matkivad sisuliselt ja keeleliselt (üksikute mõistelistel eranditega) saksa keelseid laule. Lõunaeesti keeles ilmus ratsionalistlikult ümber töötatud kirikulauluraamat 1802. aastal Johann Philipp von Rothi initsiatiivil ja Liivimaa konsistooriumi heakskiidul. Tähelepanuväärselt seisid mõlema eestikeelse lauliku väljaandmise eest aadlititiitliga vaimulikud, mis muudab küsitavaks väite, nagu oleks aadlike panus kirjanduslikku rahvalgustusse olnud tagasihoidlik.⁷⁷

Nii nagu saksa keelsetes, nii põhjendatakse ka eestikeelsetes valitsejalauludes seisusevahesid ratsionaalselt. Vaatamata valitsejate jumaliku legitimeerimisele, omistatakse neile inimlike nõrkusi ja ekslikkust. Nende vooruste ja kohustuste nimekiri on pikk, kuid eelkõige nähakse neid oma maa ja rahva hea käekäigu tagajatena, mille eest peavad alluvad vastama neile austuse ja väärilise tasuga. Lõunaeestikeelses laulikus sisaldub uuenduslikult laul, mille sõnastus lubas talurahval end valitsejatega samastada.

Üldistavalt võib öelda, et valgustuslikud lauluraamatud ei soovinud olemasolevat seisuslikku ühiskonda kõigutada, vaid põhjendasid ja kinnitasid selle vajalikkust ratsionaalsete argumentidega. Vaadeldud lauluraamatud edendasid rahvalgutust, kuid seda ei oleks õige samastada sekulariseerumisega. Valgustuslikud laulikud ei mahitanud usust või kirikust ära pöörduma, vastupidi, religioossust püüti omal moel õhutada ja ajakohastada.

Esitatud tähelepanekute järgi ei saa teha kaugeleulatuvaid sotsiaalajaloolisi järeldusi, kuid saksa- ja eestikeelsete laulikute sisuline sarnasus viitab, et maarahvast ei alahinnatud. Lauluraamatute väljaandjad ja tõlkijad pidasid eestlaste intellektuaalset võimet nendest arusaamisel piisavaks, võrdväärseks sakslastest elanike omaga. Saksa- ja eestikeelsete valgustuslike lauluraamatute (valitsejalaulude) sarnasus kinnitab

77 Vrd T. Taterka. Rahvas ja rahvad: Lätlastele ja eestlastele suunatud saksa rahvalgustuse põhijooni Vene Läänemere-provintssides Liivi-, Kura- ja Eestimaal (1760–1840). – Balti kirjanduse ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koost. K. Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 21 (28).) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2014, 17–67, siin 65.

Thomas Taterka väidet, et Baltimail toimus sakslaste ja mittesakslaste rahvavalgustus samaaegselt, saavutades kõrgpunkti 1800. aasta paiku.⁷⁸

Vaadeldud perioodi – 18. sajandi lõppu ja 19. sajandi algust – võib pidada kiriklikult suhteliselt vabameelseks ajastuks, mil kõigis Balti provintssides ilmus eri keeltes ja eri suunitlusega vaimulikke lauluraamatuid. Luteri kiriku konsistooriumid ega Vene keskviim ei olnud veel kehtestanud kõigile evangeelsetele kogudustele üht kindlat lauluraamatu väljaannet. Tänu sellele said ilmuda teoloogiliselt ja hümnoloogiliselt põnevad kirikulauluraamatud, mida on seni vähe uuritud, kuid millest igaüks vääriks eraldi käsitlust.

Tänuõnad

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grant PRG1926 „Kokkupuuted, üleminek, muutus: *nobilitas haereditaria ac litteraria* varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal“.

LISA. JOHANN ANDREAS
CRAMERI LAULUTEKST „VON DEN
PFLICHTEN GEGEN DIE OBRIGKEIT“
(„KOHUSTUSTEST VALITSEJATE
VASTU“) JA SELLE EESTINDUS

„Neues Rigisches Gesangbuch“ (1782)
Nr. 749

Wer gehorcht, der tus mit Lust;
jeder Bürger, sich bewußt,
daß er nicht regieren kann,
sey ein guter Unthertan.
2. Der ist niedrig, der ist groß,
ungleich ist der Menschen Loos.
Schäme deines Rufs dich nicht,
nöthig ist doch jede Pflicht.
3. Zur gemeinen Wohlfahrt sey
dem Gesetze stets getreu;
wer ihm gern gehorchen kann,
der nur ist ein freyer Mann.
4. Schauue Jesum Christum an!
Er, dem alles unterthan,
dein Erlöser und dein Gott,
that, was das Gesetz gebot.
5. Selbstberrschung ist so schwer.
Irrt dein Herrscher, strauchelt er;
so verdamm' ihn nicht, und sprich:
er ist auch ein Mensch wie ich.
6. Ehr, dem Ehr und Ruhm gebührt!
Schoß und Zoll dem, der regiert!
Gieb, als gäbst du es dem Herrn,
was dir aufgelegt wird, gern.
7. Ordnung und Gerechtigkeit,
Schutz und Friede, Sicherheit,
Wohlstand, die das Land erfreut,
schenkt dir Gott durch Obrigkeit.

„Ued waimolikkud laulud“ (1793)
nr 159

Olgem truid allamad!
Auustagem ülleamad!
kuulgem keikis asjus neid,
mis siin käskwad nemmad meid!
2. Se on surem, alwem se;
üks järg polle keikile.
Teisi seäti käskmisseks,
ja meid kasso kuulmisseks.
3. Wötkem teiste heaks ka
kasso sannad piddada!
Pri ja lahti on keik se,
kes teeb nende järrele.
4. Waatkem Önnisteggia peäl!
Temma kulis ka neid teäl,
neid kes temma wannemad,
ehk kes ollid ülleamad.
5. Eksib wallitseja ka;
innimenne on jo ta:
ja kes ennast wallitseb,
kerget tööd se mitte teeb.
6. Makskem kohtud truiste neil',
kel wallitsus on kä;
kandkem hoolt ka selle eest,
mis naad tahtwad meite käest.
7. Nende läbbi önnistad sa,
oh Jummal! meie maad:
öigus, rahho waggadus
tulleb neist, ja siggidus.
8. Armastagem, kuulgem neid!
Möttelgem, et nemmad meid
mitmel wisil awwitand,
mitmel wisil römustand.
9. Ülleamad! ja allamad!
kummardage Jummalat!
Kartke tedda öiete;
temma tassub keikile.

ENLIGHTENMENT AND RULERS IN
GERMAN AND ESTONIAN LANGUAGE
HYMNBOOKS

Aira Võsa

The Lutheran hymnal was the most widely used book in the Baltic countries in the 18th century, passed down from generation to generation. The hymns were akin to public creeds, expressing both the church affiliation and theological profile of the singers. Although the repertoire was relatively conservative and generally changed little and slowly, it was occasionally subject to significant changes.

The Enlightenment reform of sacred song, which aimed to modernise and harmonise religious music, brought about the greatest change in hymnology to date. Enlightenment ideals such as tolerance, freedom of conscience, cosmopolitanism, happiness through virtue and duty, natural theology, and the rational ordering of life found their way into hymnody, which was seen as an effective means of promoting religion, humanity, and ethics.

In this article, we examine the Enlightenment hymnbooks in German and Estonian that were published in the Baltic countries in the late 18th and early 19th centuries. The question explored is to what extent developments in Germany influenced Lutheran hymnbooks in the Baltic countries. Attention is given to the aims of the compilers of the Baltic hymnbooks (mostly expressed in the prefaces), the structure of the hymnbooks, and their thematic distribution. Particular attention is paid to the so-called ‘rulers’ songs’ – clerical hymns dedicated to, or intended for, the upper classes – as the message of these songs became more nuanced during the Enlightenment than before.

In the Baltic provinces, four German-language Enlightenment hymnbooks were published along with two in Estonian, in addition to their reprints. German-language hymnals appeared in the various provinces at relatively long intervals: for the parishes of Courland in 1771, for Livonia in 1782, for Estonia in 1787, and again for Livonia in 1810.

All of the songbook compilers studied drew inspiration from Enlightenment songbooks published in Germany, borrowing repertoire from them and writing new sacred song texts themselves. Traditional Lutheran hymns were reformulated according to an Enlightenment theological model.

There was no so-called official, Enlightenment-oriented hymnal published by the consistory for congregations in North Estonia. As an

alternative, in 1793 the clergyman Peter Heinrich von Frey privately published an Enlightenment hymnal based on the new German-language hymnal for Livonia (1782). Frey's translations reproduce the content and language of the German hymns closely, with only a few conceptual exceptions. In 1802, on the initiative of Johann Philipp von Roth and with the approval of the Livonian Consistory, a rationalistically revised hymnal was published in South Estonian. It is noteworthy that both Estonian-language hymnals were supported by clergymen with noble titles, indicating that the nobility played a significant role in advancing popular enlightenment.

As in the German tradition, caste differences are rationalised in the rulers' songs in Estonian. Despite the divine legitimacy of the rulers, human weaknesses and fallibility are acknowledged. The list of their virtues and duties is extensive, but above all they are seen as the guarantors of the well-being of their country and people, for which their subjects must repay them with respect and tribute. An innovative feature of the South Estonian hymnbook is a song that allowed the peasantry to identify themselves with those in power.

In general, Enlightenment hymnbooks did not seek to disrupt the existing caste system, but instead justified and confirmed its necessity with rational arguments. The hymnbooks studied promoted popular enlightenment, but it would be inaccurate to equate this with secularisation. Enlightenment hymnbooks did not encourage people to turn away from religion or the church; on the contrary, they sought to promote and modernise religiosity in their own way.

This study does not permit far-reaching socio-historical conclusions, but the similarity in content between the German and Estonian songs suggests that the rural population was not underestimated. The publishers and translators of the hymnals considered the intellectual capacity of the Estonians to be comparable to that of the German population. The similarity between the German and Estonian Enlightenment hymnals, particularly in the rulers' songs, confirms that the popular enlightenment of both Germans and non-Germans took place simultaneously in the Baltic region, reaching its peak around 1800.